

Список використаних джерел

1. Біла І.М. Розвиток стратегічних тенденцій аналогізування в творчій діяльності старших дошкільників: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.М.Біла. – К., 2006. – С. 11-30.
2. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б.Богоявленская. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н.Дружинин. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
4. Матюшкин А.М. Концепция творческой одаренности / А.М.Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29-33.
5. Моляко В.А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности / А.В.Моляко // Вопросы психологии. – 1994. – №5. – С. 86-95.
6. Моляко В.А. Психология творческой деятельности / В.А.Моляко. – К.: Знание, 1978. – 48 с.
7. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.

The article highlights the problem of creativity, analysis of features and characteristics of creative activity. Various approaches, definitions and concepts of creativity in modern psychology.

Key words: psychology of creativity, creative activity, the structure of creativity.

Отримано: 11.01.2010

УДК 316.6

О.Я. Валюк

Наукові концепції моралі й моральності

Статтю присвячено теоретичному обґрунтуванню концепції дослідження моралі й моральності.

Ключові слова: мораль, моральність, особистість, суспільство.

Статья посвящена теоретическому обоснованию концепции исследования морали и нравственности.

Ключевые слова: мораль, нравственность, личность, общество.

Актуальність проблеми. Активізація дискусій науковців навколо проблем суспільної моралі та моральності особистості зумовлена, в першу чергу, перетвореннями, які тривають на пострадянському просторі. Ми є не просто свідками зміни політико-економічних формацій, але і безпосередніми учасниками докорінних трансформацій у системах цінностей і такого глобального цілого, як українське суспільство, і кожної окремої його похідної, якою може виступати як новий тип людини – носій нової моралі, так і окрема особистість. У цих умовах актуалізуються нові системи ціннісних координат, у тому числі, якщо не в першу чергу, – система орієнтирів про те, що вважати добром, а що злом, справедливим – несправедливим, згідно з якими, кінець кінцем, по-іншому оцінюється і сама оточуюча дійсність. Отже, з трансформаціями у світоглядній сфері суспільної свідомості пов'язане і наповнення іншим змістом моральної свідомості особистості. У психологічній науці поки що відсутнє більш-менш послідовне концептуальне обґрунтування та емпірично перевірене пояснення законів функціонування суспільної моралі в умовах трансформації самих ціннісних основ існування суспільства, закономірностей її преломлення в індивідуальній свідомості у формі моральних орієнтацій. Тому очевидною стає потреба розробки самого наукового інструментарію для таких пояснень. У першу чергу це стосується проблеми більш точної і чіткої дефініції таких категорій, як “мораль”, “етика”, “моральність”, “моральні цінності”, “моральні орієнтації” тощо. Результатом її вирішення закономірно може стати і більш повний аналіз зв'язків і взаємовідношень між цими та іншими науковими категоріями взагалі, соціально-психологічними, зокрема. Необхідність останнього зумовлена тією парадоксальною ситуацією, що склалась у психології моралі: вироблені в межах окремих етичних та філософських підходів та шкіл дефініції моралі не спрацьовують у ході емпіричних психологічних досліджень. Отже, існує нагальна потреба наповнення психологічним та, у світлі нашого дослідження, навіть соціально-психологічним змістом категорій мораль і моральність (з рос. – нравственность), показати діалектичний їх взаємозв'язок.

Теоретичні основи дослідження. Поштовхом до психологічного вивчення проблем моралі стало різноманіття філософського її трактування. Так, в епоху античності мораль визначалася, насамперед, як область “практичного знання”, покликана розв'язати питання відношення людини до всього, що відбувається з нею і довкола неї. Метою тодішніх концепцій моралі

було навчання людини певних моральних дій і виховання вольових, щиросердних схильностей. Проблема моральності була сфокусована навколо питань відмінності істинних суспільних установлень від звичаїв і традицій окремих спільнот, а також питань про взаємини особистості й суспільства, про те, як соціальні норми стають надбанням особистості. Основні вектори у розумінні моралі були такими. 1. Від звичаю та традиції як єдино можливого морального порядку до всезагальної, людської значущості соціальних моральних норм. Моральність носила натуралістичний характер як життя згідно із законами природи. 2. Мораль як особлива, специфічна сфера людського мислення й волі. 3. Синкретичний характер чесноти, яка змішана з соціальним, психічним й органічним початками. 4. Статус моралі відносно особистості: надіндивідуальний, суспільний характер моралі (Платон, Сократ, Демокрит).

В епоху середньовіччя мораль мала становий характер, була орієнтована на окремі соціальні групи. Ідея загального закону моральності, єдиного для всіх людей, що починала формуватися ще в Античності, не підтримувалась. Відбувається знову змішування поняття моральності зі звичаєм, традицією, властивими окремій спільноті людей. Мораль трактується як принцип Божественного авторитету, система заповідей. Отже, моральна свідомість не відокремлювалася від інших форм суспільної свідомості – релігійної, станової, правової й т.д., цьому часові притаманний становий характер моралі: надіндивідне походження моралі.

В епоху Відродження питання про природу моралі залишається невизначеним, тому що остання виводиться з пізнавальних, вольових, почуттєвих і естетичних схильностей самої душі й ототожнюється з ними. Індивід розглядається як такий, для якого істина, добро, прекрасне, щастя тотожні одне одному. Мораль виводиться з пізнавальних, вольових, почуттєвих і естетичних схильностей самої душі й ототожнюється з ними. Ідея про відмінність моралі від звичаїв і традицій. Хоча чесноти породжуються звичаєм, вони несумісні з істиною, мораллю. Статус моралі відносно особистості: позаіндивідне існування, але душевне походження моралі (Д. Бруно, М. Монтень).

У філософських концепціях епохи Прорісвітництва виникає тенденція очистити поняття природи й людини від ціннісних характеристик, що переважали у середньовіччі, і вивести самі моральні цінності із законів природи. Моральна позиція полягала в тому, щоб пізнати себе й оточуючу природу, а моральне виховання

зводилося до набуття людиною практичного досвіду, уміння досягати успіху. Походження моральних цінностей із законів природи та душі людини (Р.Декарт, Спіноза). Статус моралі відносно особистості: інтраіндивідне походження та існування моралі: джерелом і носієм моралі є людина.

Французькі матеріалісти XVIII століття намагалися пояснити моральність, насамперед, з точки зору природничої науки, включаючи її в сферу природи й не розглядаючи як самостійну область знань.

Англійські філософи XVIII століття (Дж. Толанд, А. Колінз, Дж. Прістлі), в основному продовжують ідеї французьких матеріалістів. Вони заперечують свободу волі, зводять моральні мотиви до психічних механізмів спонук, заснованих на природному прагненні людини до насолоди й відрази до страждання, а моральні вимоги розглядаються як особисті інтереси. Мораль не виділяється в окремий самостійний об'єкт вивчення.

Представники кембриджської школи (Р. Прайс, Дж. Балгай, С. Кларк, Р. Кадуорт, Р. Кемберленд) вважають, що моральні феномени існують як би самі по собі, поза матеріальним світом і не можуть бути піддані аналізу, раціональному або емпіричному обґрунтуванню.

Теоретики морального почуття (А. Шафтсбері, Ф. Хатчесон, А. Сміт) вважають, що в людині існують особливі моральні емоції, схильності, нахили, відмінні від пізнавальних процесів. Дані почуття розділяються на дві групи: перша – це пошук особистої вигоди, прагнення насолоди, приватний інтерес; друга – моральні почуття: як доброзичливість, жалість, симпатія, безкорисливе бажання щастя іншим.

У класичній німецькій філософії І. Канта й Гегеля визначення моральності мораль розглядається як специфічний об'єкт етичної теорії.

У своїй етичній теорії І.Кант вказав на примусову загальність моральних вимог, які відрізняють моральність як таку від інших соціальних норм, таких, як звичаї, традиції, показав роль самосвідомості й самопримусу в моральності, виявити специфіку моральної свободи.

В етичних теоріях кінця XIX-го й початку XX-го сторіччя виділяються три основних підходи до визначення моралі – соціологічний, неопозитивістський, екзистенціальний, які відповідають трьом основним типам розуміння природи моралі в цей історичний період. *Соціологічний підхід*: мораль є способом нормативної регуляції, суспільним інститутом, що спрямовує й

контролює поведінку людей. *Неопозитивістський підхід*: мораль як лінгвістичний феномен. *Екзистенціальний підхід*: мораль як внутрішній стан людини, як самовтілення особистістю власної унікальності. Відкидання існування загальнолюдських універсальних нормативів. Статус моралі відносно особистості: мораль як над- та інтраіндивідуальний феномен.

У неопозитивістському підході робиться спроба визначення природи моралі через аналіз моральної мови, де явища моралі виступають у вигляді лінгвістичних феноменів. У логіко-позитивістському розумінні природи моралі головним є таке: 1) моральність розглядається як сфера психічного (потягів, схильностей, афективно-вольового впливу); 2) мораль – це не змістовне рішення того, як повинна діяти людина, а лише техніка маніпуляції, вплив на психіку іншого; 3) мораль – це не відносини між людьми, людини із самою собою, а лінгвістичний феномен, мова.

Екзистенціалісти (Сартр Ж.-П., Ясперс К., Камю А., Марсель Г., Хайдеггер М. та ін.) по-своєму вирішували питання моралі. В контексті даного підходу “справжня” мораль виключає існування будь-яких загальнолюдських, універсальних нормативів. Виконання обов’язку полягає не в здійсненні загального морального принципу щодо конкретної ситуації, а у самовтіленні особистістю власної унікальності. Отже, задача не у тому, щоб досягти морального ідеалу, а, власне, досягти відповідного внутрішнього стану людини.

У російській філософській традиції кінця ХІХ-ХХ століть проблема моральності виступає як одна із центральних (Федоров М.Ф., Соловйов В.С., Бердяєв М.О., Трубецької С.Н., Лосський Н.О., Джидарьян І.А., Франк С.Л. та ін.).

М.Ф. Федоров вважав, що в основі моралі повинна лежати взаємна відповідальність поколінь: “батьків” й “дітей”, предків і нащадків, тому що кожна людина вносить щось своє в гуманізацію суспільства. В.С. Соловйов розділяв форми прояву моральності: мінімум моральності – це право, а максимум – любов, що “є виправданням й порятунком індивідуальності через жертву егоїзму”. Моральна відповідальність і солідарність всіх перед усіма розуміється В.С. Соловйовим як “нерозривний зв’язок поколінь” через ідею загального воскресіння. Також, на думку В.С. Соловйова, потрібна “моральна активність” людини в історичному процесі, а добро є реальною силою історії. М.О. Бердяєв визначає мораль через творчу природу людини, що виражається не в слухняності закону, а у творчості вищої правди життя й вищого

буття. Справжні моральні цінності, за М.О. Бердяєвим, є християнськими. Він виділяв цінність жертовної честі й жертовної вірності.

Отже, еволюція філософських поглядів на мораль свідчить про потужний внесок філософів у становлення психологічних концепцій моральності особистості. Бачимо, що філософами загалом ототожнюються категорії “мораль” і “моральність”.

Щоправда, певні спроби розвести поняття “мораль” й “моральність” все ж таки зроблені Гегелем. Мораль, з його точки зору, є сферою суб’єктивною й індивідуальною, несе в собі особистісний і приватний зміст, витягнутий із суспільних норм, що стихійно сформувалися, і звичаїв. Гегель вважав, що мораль – те, якими бачаться вчинки індивідові в його суб’єктивних оцінках, намірах, переживаннях провини, а моральність – те, якими насправді є вчинки людини в реальному досвіді життя родини, народу, держави.

Деякі дослідники, спираючись на філософію Гегеля, вважають, що мораль є формою суспільної свідомості, а моральність – формою індивідуальної свідомості. Цю теоретичну позицію поділяє Л.Н. Антилогова, позначаючи мораль як сукупність норм і вимог, які пропонуються соціумом як вимоги до поведінки індивіда, тоді як моральність формується разом з особистістю, становить принцип її буття, вона невіддільна від змісту “Я” індивіда.

Виділяють сім основних характеристик моральності: 1) панування розуму над афектами; 2) прагнення до вищого блага; 3) добра воля й бескорисливість намірів; 4) здатність жити в людському суспільстві; 5) людяність, або суспільна форма відносин між людьми; 6) автономія волі; 7) взаємне виконання соціальних норм, виражене через золоте правило моральності. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. вважають, що мораль можна представити у вигляді двох взаємозалежних характеристик: 1) як особистісна характеристика, сукупність моральних якостей і чеснот; 2) як характеристика відносин між людьми, що виражаються в моральних нормах (вимогах, правилах, заповідях). Мораль – це “міра панування людини над самою собою, показник того, наскільки людина відповідальна за себе, за те, що робить”. Отже, ми бачимо, що мораль як особистісна характеристика у філософії зв’язується з розумністю людини, прагненням вищого блага за допомогою доброї волі. Крім того, як характеристика відношень між людьми мораль розглядає людину з точки зору її здатності жити в людському гуртожитку”. Специфікою суспільної

моралі є її поширення на всіх людей, універсальність моральних вимог і необхідність їхнього виконання всіма членами суспільства, але за умови вільного вибору і свободи волі.

Отже, мораль – багатогранний феномен суспільної психіки. Тому і відсутня єдність дослідників у визначенні її природи. Так, з точки зору етики, мораль є суспільним інститутом, який виконує функцію регулювання поведінки людини. Філософське розуміння моралі дещо інше. Згідно з ним остання є формою суспільної свідомості, сукупністю принципів, правил, норм, якими люди керуються у своїй поведінці. Згідно з думкою соціальних філософів, мораль є специфічним, оцінково-імперативним способом освоєння соціальної дійсності, пов'язаним з протистоянням добра і зла [14]. Психологічна точка зору не суперечить жодній з вказаних, але збагачує їх, підкреслюючи те, що це явище – чи не основний ефект соціалізації людини і суспільства. Мораль виникає на вододілі “я – світ”, надто “я – інша людина”.

Проблема моральності досить широко розроблена у психологічній науці. У зарубіжній психології найбільш повно представлена в рамках трьох психологічних напрямків – психоаналітичного (Фройд З., Кляйн М., Фройд А., Фромм Е. та ін.), біхевіористського (Айзенк Г., Скиннер Б.Ф., Бандура А., Роттер Д.) і когнітивістського (Ж. Піаже, Колберг Л. та ін.).

Когнітивно-еволюційна теорія моралізації Л. Колберга досі береться за основу більшості досліджень, присвячених розвитку моральних якостей людини. Моралізацією автор називає моральну рефлексію, яка супроводжує вибір, вчинок, оцінку вчинків з боку досліджуваних. Основна ідея полягає у вивченні процесу зміни моралізації залежно від стадії морального розвитку особистості. Базовими в теорії Л. Колберга були такі положення.

1. Основні моральні норми й принципи особистості не є автоматично засвоєними “зовнішніми” нормами й не складаються внаслідок досвіду покарання й винагороди, а формуються в ході соціальної взаємодії.
2. У сформованому вигляді система моральних “операцій” має такі ж властивості зворотності й урівноваженості, які властиві логіко-математичним і фізичним судженням (або операціям). Зворотність моральних “операцій” досягається в результаті розвитку в людини здатності ставати на точку зору інших учасників морального конфлікту.
3. Критеріями моральної зрілості, досягненням вищого рівня морального розвитку є як прийняття універсальних етичних

принципів, так і вироблення особистістю нових моральних цінностей, власної етичної концепції.

4. Оскільки всі культури мають загальні основи соціальної взаємодії, процес морального розвитку в усіх суспільствах характеризується загальними закономірностями.

Будучи послідовником теорії Ж. Піаже, Л. Колберг вважав, що рівень інтелектуального розвитку є необхідною умовою для розвитку відповідного рівня моральної свідомості. Л. Колберг зміг докладно простежити закономірності морального розвитку. В результаті він виділив три рівні розвитку моральних суджень, кожен з яких, у свою чергу, розділяється на дві стадії, причому, друга стадія кожного рівня є більше структурованою й ускладненою на шляху морального розвитку.

Перший рівень позначається Л. Колбергом як *доконвенціональний* (доморальний) і розділяється на дві стадії: стадію “гетерономної” моралі й стадію індивідуалізму, інструментальної мети й обміну. Даний рівень властивий дітям до 9-літнього віку, а також підліткам з антисоціальною поведінкою.

Наступний рівень – *конвенціональний* (традиційний, етика відповідності загальноприйнятим нормам) – розділяється відповідно на третю й четверту стадії: стадію взаємних міжособистісних очікувань і міжособистісного підпорядкування (етика гарної людини) і стадію соціальної системи й совісті (етика підтримки влади). Даний рівень характерний, на думку Л. Колберга, для більшості підлітків і дорослих.

Третій рівень – *постконвенціональний* (принциповий, етика самостійно вироблених моральних принципів) – досягається, на думку Л. Колберга, тільки після 20 років і то окремими дорослими. Даний рівень припускає наявність самостійного вибору, індивідуальної моральної відповідальності й загальної зрілості особистості. Постконвенціональний рівень розділяється на п’яту і шосту стадії морального розвитку: стадію соціального договору, або корисності й індивідуальних прав (етика демократично прийнятих законів), і стадію універсальних етичних принципів (етика індивідуальних принципів поведінки).

Згідно з ідеями Л. Колберга, розвиток моральної свідомості відбувається упродовж всього життя людини й не залежить від релігійних, національних і статусних відмінностей. Це означає, що для досягнення більш високої стадії морального розвитку людина має пройти усі попередні, а також і те, що розвиток у зворотному напрямку неможливий.

Використовуючи результати робіт закордонних авторів (Ж. Піаже, Л. Колберга й ін.), вітчизняні психологи провели низку

власних досліджень, пов'язаних із вивченням вирішення моральних завдань. Так, А. В. Брушлинський і Л. В. Темнова встановили, що при рішенні моральних завдань індивід опирається на загальні моральні настановлення й минулий моральний досвід. Тому процес мислення, прийняття рішень у ситуації морального вибору відрізняється від мислення в інших ситуаціях

У фокусі уваги вітчизняних дослідників було визначення природи моральних почуттів, їх походження й зв'язок з моральною поведінкою (Ковалев А.Г., Платонов К.К., Рудик П.А., Соловцова Є.Є., Светлова Н.В.).

Змістом *ціннісно-орієнтаційного аспекту моральності* особистості або її моральної спрямованості, на думку Є.Є. Соловцової, виступають насамперед мотиви й переконання людини в необхідності моральних норм поведінки, уявлення про доцільність конкретних моральних правил і норм, стійкий ідеал поведінки, орієнтація на моральну поведінку як на цінність й, відповідно, на ціннісні настановлення стосовно світу, людей, опосередковані моральним досвідом.

Так, через особливості мотиваційно-потребової сфери, цінності й ціннісні орієнтації особистості у дослідженні Н.В. Светлової розкривається моральність особистості, виступаючи змістовним ядром особистісної спрямованості. Моральні правила й норми тільки тоді стають регуляторами поведінки індивіда, коли він визнає й установлює для себе їхню суб'єктивну цінність, орієнтується на них у ситуаціях морального вибору. Прийняття людиною моральних норм як цінностей визначає зрілість і стійкість особистості.

Моральні якості особистості як елементи моральної свідомості особистості у вітчизняній психології різними авторами розглядалися по-різному. В.А. Блюмкін пропонує окрему типологію моральних якостей, указує на їхній взаємозв'язок з моральними схильностями й потребами особистості. Він виділяє такі групи моральних якостей, як-то:

- колективістські (колективізм, солідарність, альтруїзм, обов'язок, відповідальність, творчість);
 - гуманістичні (доброзичливість, чуйність, делікатність, достоїнство, скромність);
 - комплексні (моральна активність, героїзм, справедливість, подяка, безкорисливість);
 - якості, пов'язані з моральним регулюванням поведінки (порядність, соромливість, чесність, честь і т.д.).
- Остання група якостей, щоправда, викликає сумніви, оскільки важко заперечити, що інші типи моральних якостей не виконують регулятивної функції.

Поряд із власне моральними якостями особистості В. А. Блюмкін виділяє якості, які виникають на стику моральної свідомості з іншими утвореннями особистості: ідейно-моральні й морально-політичні (свідомість, патріотизм), морально-ділові й морально-економічні (працьовитість, сумлінність, ощадливість), морально-прагматичні (мудрість, ввічливість, обов'язковість), морально-характерологічні й морально-вольові (наполегливість, витримка, цілеспрямованість).

У сучасних етичних концепціях мораль має дві взаємозалежних характеристики: 1) як особистісна характеристика, сукупність моральних якостей і чеснот; 2) як характеристика відносин між людьми, що виражаються в моральних нормах (вимогах, правилах, заповідях).

У 80-90 роки ХХ ст. в дослідженнях морального розвитку особистості з'явилися тенденції вивчати моральну свідомість у рамках цілісного, системного підходу. Моральна свідомість стає інтегративним особистісним утворенням, представленим емоційно-почуттєвою, раціональною й вольовою сферами, що формуються під впливом зовнішніх (соціокультурних) і внутрішніх (психологічних) факторів та проявляються в поведінці, діяльності й відносинах людини з іншими людьми. Індивідуальна моральна свідомість характеризується впорядкованістю і взаємопов'язаністю її складових, серед яких виділяються: 1) переконання й ціннісні орієнтації, які становлять ядро моральної свідомості; 2) моральні схильності, мотиви й моральні якості, що представляють собою три основні сфери моральної свідомості: емоційно-почуттєву (моральні емоції й почуття), раціональну (моральні знання), вольову (воля). Моральність, як цілісна модель психічної регуляції, на думку Є.Є. Соловцової, містить у собі ціннісно-орієнтаційний (мотиваційний), емоційно-вольовий, когнітивний і самооцінний компоненти. Отже, моральність трактується як інтегративна якість особистості, що має складну багаторівневу структуру і виражається в здатності людини зберігати й реалізовувати в різних умовах власні особистісні позиції, в активному слідуванні правилам і нормам поведінки, прийнятим у суспільстві.

Висновки

Підсумовуючи теоретичний екскурс у дослідження моралі й моральності, зазначимо, що моральність як особлива якість особистості вказує на включеність людини у соціальні відносини, набуваючи при цьому статусу соціально-психологічної категорії, оскільки апелює до одного із центральних понять соціальної

психології – “відношення”. Світ може бути представленим величезним різноманіттям об’єктів, щодо яких встановлюються у людини певні відношення. Але як тільки його представляє Інший (людина), то в дію вступає власне психологічний, етичний тип відношень, що становить духовну силу людини, яка є необхідною передумовою, основою, внутрішньою умовою етичного відношення Людини до Людини. Отже, мораль, з соціально-психологічної точки зору, є онтологічною основою людини як суб’єкта соціальних відношень. Її сенс не в тому, щоб, автоматично слідуючи моральним приписам і нормам, не потрапити у життєві катаклізми, закривши очі на всі перипетії соціального життя. Її сенс у тому, щоб, відкривши очі на все багатство власного духовного світу, органічно зануреного у духовні світи Інших завдяки поділюваним ними моральним цінностям, віднайти у цьому абсолютну опору для подальшого руху. Отже, у понятті “моральність” втілений соціально-психологічний зміст особистісного виміру людської моралі. Моральність особистості можна визначити як систему якостей особистості, що забезпечує їй безперешкодне включення у соціальні взаємовідношення, які вибудовуються згідно з нормами суспільної моралі.

Список використаних джерел

1. Айке Д. Сверх-Я – инстанция, задающая направления нашим поступкам // Энциклопедия глубинной психологии. – Т.1. – М.: ЗАО “МГ Менеджмент”, 1998. – С. 520-532
2. Антилогова Л.Н. Психологические механизмы развития нравственного сознания личности: дис.. доктора пс. наук. – Новосибирск, 1999. – 434 с.
3. Блюмкин В.А. Мораль: сознание и поведение / Под ред. А.Н. Головки. – М.: Наука, 1986. – 207 с.
4. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М., 1993.
5. Воловикова М.И., Ребеко Т.А. Соотношение когнитивного и морального развития // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь. – М., 1990. – Ч. 2. – С. 81-86.
6. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. – М.; Л., 1929-1959. – Т. 1-14.
7. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – М.: Гардарики, 2000. – 472 с.
8. Гулевич О.А. Социальная психология справедливости: Бизнес, политика, юриспруденция. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 254 с. – С. 202 – 204.
9. Дробницкий О.Г. Моральная философия: Избр. труды. – М.: Гардарики, 2002. – 523 с.

10. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т. XI, част. 2. – К., 2009. – 568 с.
11. Мораль: сознание и поведение / Под ред. А.Н. Головки. М.: Наука, 1986. – 207 с. – С. 159.
12. Николаева О.П. Правовая и моральная зрелость личности // Субъект и социальная компетентность личности. – М.: 1991. – С. 109 – 137
13. Пауэр Ф.К., Хиггинс Э., Кольберг Л. Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13. – № 3. – С.175-182;
14. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
15. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – С. 390-421.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1998. – С. 438
17. Соловцова Е.Е. Механизм психической регуляции нравственных аспектов деятельности младшего подростка: Дис ... канд. психол. наук. М., 1999. – С. 23
18. Соловьев В.С. Оправдание добра// Соловьев В.С. Соч.: В 2 т. – М., 1988. – Т.1.
19. Симонов В.П. Мотивированный мозг: высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии. – М., 1987. – С. 189.
20. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М., 1993.
21. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. – М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
22. Шердаков В.Н Мораль: сознание и поведение / Под ред. А.Н. Головки. – М.: Наука, 1986. – 207 с.
23. Якобсон С.Г., Морева Г.И. Образ себя и моральное поведение дошкольников // Вопросы психологии. – 1989. – № 6.

The article is devoted to theoretical studies substantiating the concept of moral and morality.

Key words: moral, morality, personality, society.

Отримано: 04.01.2010